

KOLLEKTÍV LÉLEK

— MÁSODIK KÖZLEMÉNY. —

II. A tömeg.

9. Át kell térnünk a kérdés érdemének vizsgálatára, arra, hogy az emberösszességekben minő pszichológiai folyamatok mennek végbe; s az így talált eredmények minek minősíthetők; pusztán az egyéni lélek jelenségeinek? vagy van-e okunk és jogunk azt kollektív lelki jelenségnek minősíteni? és ha azt tesszük, mit jelent az.

Itt aztán mindjárt egy ellenvetéssel kell számolnunk. Méltán mondhatja valaki, hogy végre is az egyéni lélek leg-egyénibbnek tartott nyilvánulásai is társadalmi összhatások eredményei, úgy idegrendszere, melylyel a világra jó, mint annak későbbi működése társadalmi nevezhető hatások által is meghatározott. Az ősök intenzív szellemi élete például, a mely végre is társadalmi hatások összessége, caeteris paribus más idegrendszert ad az utódnak, mint a minővel pásztorok vagy vadászok ivadéka születik. Az egyénnek ezt a születésekor magával hozott idegrendszerét megint társadalmi hatások alakítják: az életmód s mindazon behatások, melyek élete folyamán a társadalom részéről érik az egyént, s a melyek úgy idegrendszerének fiziológiai jellegét, mint lelki életének tartalmát meghatározzák. Ha pedig ez így van, hogyan lehet különbséget tenni egyéni és társas lelki jelenségek között?

Ez az ellenvetés annál is inkább jelentősnek látszik, mert a mint látni fogjuk, minden olyan lelki jelenség, melyet hajlandók vagyunk kollektív lelki jelenségnek venni, ultima

analyszi az összességhez tartozó némely individuum lelki életében ad hoc vagy állandóbban létrejött változásképen jelentkeznek, a mely változást azoknak az individuumoknak azon csoportban elfoglalt állásuk, s a csoportnak rajok gyakorolt hatása idézi elő. Kérdés tehát, hogy hol van itt a határvonal a tisztán egyéni lelki jelenségek közt, a melyek, mint láttuk, szintén társadalmi produktumok, s az ilyen társadalmi, de végső sorban szintén egyéneknél jelentkező összlélektani jelenségek közt?

Úgy hisszük, éles határvonal nem is vonható; az átmenetek nagy sora vezet észrevétlenül az úgynevezett egyéni léleknyilvánulásoktól a kollektív lelki jelenségekhez, a mint a különböző állandóságú összetevődéseket vesszük, a melyekbe az egyéni psychék életök folyamán kerülnek.

Ezzel kapcsolatban meg kell itt jegyeznünk, hogy a társadalom lelki életét azon értelmében, hogy az azt kitevő emberekben, egyidejű és egymásután való összhatások folytán közös jellegű, hasonlóságokat feltüntető lelki élet fejlesztetik ki, most vizsgálat tárgyává nem tesszük, mert ez, bár bizonyos tekintetben előfeltétele s előzménye kollektív lelki jelenségek előállításának, de magában véve nem egyéb, mint az egyéni psychék átalakítása, tisztán az egyéni lélektan dolga. T. i. az által, hogy bizonyos állandó minőséggel bíró közös természeti hatások alatt (égalj, földfelület alakulása, fauna, flora stb. stb.) él egy embercsoport s ugyanezen hatásoknak lesznek ivadékaik is kiteve generációkon át, továbbá, hogy gazdasági, vegetatív, értelmi és érzelmi életük egymás felé fordulva (s nem vegyest, a körből kívül állók felé is) folyik le, (a mit nagyban előidéző a földrajzi körülhatároltság, vérségi, nyelvi kapocs és állami szervezkedés), ezek által nagyon természetesen az ezen körben álló egyéneknél fizikai és lelki hasonlóságok s egyezőségek s a körön kívül állókkal szemben különbözőségek állnak elő. Ez a lelki minőség, mely így az együttes egymásrahatás folytán az egyesekben előáll, szintén, az összesség munkája vagyis, a mi ugyanazt jelenti, az egyéni lélek ezen közös vonásaiban szintén társadalmi produktum. Sőt tovább menve, összes képzettartalmunk és érzelmi minőségeink is az emberiség megelőző s környező összmunkájának is eredménye s így emberiségi produktum. De mi ez alkalommal nem ezt vizsgáljuk; nem az egyéni léleknek társadalmi hatások közt való kialakulását, hanem azt, hogy ezen kívül külön összességi lelki jelenségek vannak-e; hogy egy-egy összességnek, mint alanyak van-e tudata, érzelme, akarata?

Vizsgálunk keli tehát azon jelenségeket, a melyekben az egyének bizonyos összetétele, viszonylatba állása új, az egyes egyének lelki életétől külön lelki jelenségeket hoz létre.

Két típust találunk: az organizált és nem organizált összhatásokat. Az utóbbinál az átalakítás nagyjában egyformán érvényesül minden egyénben, differenciálódás nem jó létre; az elsónél az összesség egyes részekre hat s ezek útján alakulnak ki külön lelki jelenségek.

10. Kezdjük azon nem organizált alakulaton, a mely összeállására laza, az egymásra hatás rövid idő tartamú, de hatásaiban feltűnő: a tömegben.

Azt tapasztaljuk, hogy bizonyos körülmények közt a tömegben oly lelki jelenségek állnak elő, melyek különbözök a tömeget alkotó egyesekétől, sőt egyszerű sommázatától vagy átlagától is.¹ Nagy többségében jámbor és békés polgárokból álló tömeg is sokszor vakmerő, kegyetlen lesz, megfontolás nélkül enged impulzusainak a cselekvésben; új karakterek alakulnak, mint Le Bon mondja. A tömegben az egyes alacsonyabb rendűvé, primitívebbé válik. Közös alapja a különböző jelenségeknek, melyeket a tömeg karakterében tapasztalunk, a gátló szerkezet

¹ Nei fatti psicologici, mondja Ferri, la riunione degli individui non da mai un risultato eguale alla somma di ciascuno di loro. De azt a tételt, a mit Sighele állít föl (La foule criminelle 1892), hogy a tömegben új psyche azért alakul, s azért nem reprodukáltatik egyszerűen az egyes psychéje, mert s a mennyiben a tömeg nem homogén és mert inorganikus (21. lap), azt így egyszerűen elfogadni nem lehet. Először is, a mint látni fogjuk, a tömegben is kell bizonyos homogenitásnak lenni, sőt a tömeg sajátos lelki jelenségei épen ezen homogén momentumokon épülnek föl. Másrészt pedig minél kevésbé organizált az emberösszegesség, annál inkább fogja az az alkotórészek minőségét, mint pusztá sommázat (esetleg kivonás) feltüntetni, és minél teljesebben organizált, annál inkább fog új eredmény előállani. Hogy a tömegben új lelki jelenségek fejlődnek ki, az nem az organizáció hiánya folytán áll elő, hanem az egymásra hatás azon folyamatából, a melyet épen kifejtem igyekszünk; de a mely nagy különbség s új vonások ép úgy előállanak az organizált tömegben is, ha csak azok a körülmények, melyek a tömegre nézve sajátosságok, ott fenforognak. Az bizonyos, hogy minél homogénebb a tömeg, annál inkább fognak lelki jelenségei az egyesekéhez hasonlítani; vagyis *caeteris paribus* az alkatelemekben való nagyobb homogenitás nagyobb hasonlóságot fog előidézni az alkatelemek és az egész között. De ebből nem következik, a mit Sighele tart, hogy új lelki jelenségek csak heterogen elemeknél állnak elő s homogen mellett nem, és hogy így a spenceri tétel, hogy a halmaz jelleme meg van határozva azon egységek által, a melyek alkotják, csak a homogen és organikusan összefűzött egységekre állna.

bénult működése. Innen vadsága, kegyetlensége, lelkesedése, nagylelkűsége, sokszor hősiessége. És a mi vele jár, az öntudatos momentumok háttérbe szorulnak az öntudatlanok mellett. Már most hogy történik ez az átformálódás? Itt mindjárt egy tényt világosan emeljünk ki, bármily magától értetődőnek lássék is, azt t. i., hogy ez átalakuláson az egyének, az egyéni psychék mennek át. Hogy ez aztán kizárja-e azt, hogy összelelekről szóljunk s mily értelemben, arról később. De fontos, hogy a tényeknek szemökbe nézzünk s így kikerüljük azt, hogy ily kifejezések által, minők: a tömeg kegyetlensége, a tömeg naivitása, a tömeg indulatai stb. megzavartassuk magunkat, s lassankint megállapítottunk vegyük azt, a mi még megállapítandó, hogy csakugyan az egész tömegnek, mint egyednek indulatairól s lelki állapotáról lehet szó avagy ez csak képletes kifejezés, a melylyel a tömeget kitevő egyeseknek bizonyos egyező domináns lelki momentumait foglaljuk egybe s fejezzük ki együtt.

Már most a mi a tömeg külön sajátos lelki világának kialakulásánál legfontosabb előfeltétel, a min az úgyszólván fölépül, bizonyos egyezés a tömeget alkotó egyesek lelki tartalmában. Az egyesek, életök folyásának különbözősége, szervezetők némi különbözősége, s így tudatos és nem tudatos lelki elemeiknek némi egyéni különbségei mellett is igen sokban egyeznek. Nemcsak az öntudatlan lelki elemekben, hanem a tudatosakban is.

A modern civilizáció a közlekedés nagy fejlődésével s a közösségi intézmények demokratizálásával azt eredményezi, hogy az embereknek mind szélesebb köreikben fog egy vélemény, egy gondolat, egy értékelés elterjedni és így sokak közt közössé válni; ennél fogva sok ember tudattartalma eléggé egyező lesz. De a legfontosabb mégis az öntudatra nem jutó lelki elemek hatása, a melyek még akkor is túlnyomólag érvényesülnek a legtöbb embernél, a mikor az illető tisztán tudatos cselekedetet vél végezni; bizonyos szervezeti okok rokon- vagy ellenszenvet keltenek benne, a mely állásfoglaláshoz azután utólag igyekszik motívumokat keresni és sokszor el is hiszi, hogy ezen tudatos motívumok voltak döntők eljárásában.

Ezen öntudatlan elemekre nézve még inkább egyformák az emberek. Tengéleti vonatkozásaikban, ösztöneikben, szenvedélyeikben sokkal egyezőbbek, mint gondolattartalmukban és az okoskodási folyamatok eredményeiben.

Már most a tömegben levő egyesek együttes fellépése s mindaz az átalakító hatás, melyet ez az együttes fellépés magára a tömeg egyeseire gyakorol, természetesen csak ezeken az egyező tereken történhetik. Egy napszámosokból, kiskereskedők- és kisiparosokból és parasztokból álló tömeget nem lehet a plein air vagy az impresszionista festészet mellett vagy ellen való állásfoglalásra s actióra bírni. És ha tíz festőnek, a kik izgatnának, sikerülne is őket a festő akadémia ellen vezetni, azt bizonyára csak oly lelki elemek megpendítésével tehetnék, a melyekre a nagy tömegben készséget találnak már, így pl. a rombolás képzetének felébresztésével stb.¹

Már most ezen a magukkal hozott közös értelmi és érzelmi téren vagy azok valamelyikén folyik le az egyének átalakítása a tömegben létei és egymásra hatás folytán.

Az átalakulás egyik oka, a mit általában föl szoktak hozni, hogy az egyén a tömegben sokkal nagyobb, sokszor legyőzhetetlen erőt érez, s így oly ezélokot mer kitűzni, s olyat tenni, a mire egymagában nem is gondolna. A csenevész szabólegény kövel dobálja a katonaságot, a ló zablájához kap, segít a többinek a rendőrt lerángatni a lóról stb. stb. És itt mindjárt említsük meg, mint még sokkal fontosabbat, hogy egy másik nagy fékező momentum is megszűnik vagy elgyengül: a felelősség érzete. Az egyén érzi, hogy elvész a tömegben, az elkövetett cselekményeknek a tömeg lesz a gazdája, nem ő: senki sem tudja megmondani, melyik követ ki röpítette, a földön fekvő ren-

¹ Ez magyarázza meg, miért hajlandóbb a tömeg bűnre, mint jóra. A mit erre nézve Sighele mond (64 s köv. 1.) nem kielégítő. Hogy a kiválóbb tulajdonságok elhomályosíttatnak a nagy átlag által, mert csak kevés számúnál vannak meg. De ez nem magyarázza a dolgot, mert a különös rosszság is kevesek tulajdonsága. Az sem magyarázat, hogy a kik rosszat akarnak, azok akarnak valamit *cselekedni*, a kik jót akarnak, azok pedig csak a rosszat nem akarják, s így lényegében passzívak, s ezekkel szemben győz az aktív irány. Továbbá, hogy az aktív jóknak le kell győzni az erőszakot; hogy őket félreértik stb. Mindez nem magyarázat. A jótakarás és jöttetés dinamikája épen az, mint a rosszé. A rosszaknak ép úgy le kell győzni a jók ellentállását mint megfordítva. A magyarázat sokkal egyszerűbb. A jó altruista cselekedet, a rossz egoista; és több ember hajlandó az utóbbira, mert primitívebb s így általánosabban, több embernél meglevő érzelmeket elégíti ki, mint az előbbi. Hiszen a jónak és rossznak megkülönböztetése társadalmi. Épen azt jelenti: a társadalomra hasznos cselekedet-e (szemben egy ellenkező egyéni ösztönrel) vagy társadalomra káros. És így a fékező momentumok elgyengülésével természetesen az egyének fognak érvényesülni legtöbb emberben a társadalmiak fölött.

dörre ki s mennyit ütött: egyszóval a büntetés, az erkölcsi s anyagi elítéltetéstől való félelem mint gátló ok, sokkal kevésbé szerepel. Hadd említsem itt még, mint egy talán kevésbé fontos, de a kép teljességéhez tartozó momentumot, a (legtágabb értelemben vett) szeméremérzetnek vagy a restelkedés érzetének, a mi a közönséges egyéni érintkezésben s cselekvésben szintén fontos gátló motívum, elgyengülését. Egyéni föllépésnél az emberek legnagyobb részét visszatartaná ilyes érzület az utcán való hangos kiabálástól, karral, bottal való hadonázástól, míg tömegben könnyen megteszi. Ezek pedig, kivált az érzület ébresztés kezdő stádiumában, valamint azután is, mint az indulatok tovább terjesztésének eszközei, fontos momentumok, a melyeket ha a restelkedés érzete idejekorán vissza tudna tartani, az egész tömegakció abban maradna. Hogy ez a restelkedés elgyöngül, magyarázata tisztán a névtelenségben, a tömegben való elveszésben található. Csak egy pár szomszédja látja az embert, a kiknek figyelme a tömegben létei által szintén abszorbeálva van; továbbá az emberek tudják, hogy magok-viseletüket is másképp ítélik meg a tömegben, mint azon kívül. A mi izoláltan nevetséges volna vagy megütközést keltene a másik emberben, tömegben szinte természetesnek vétetik, legálább is sokkal enyhébb megítélésre talál.

Végül említsük még meg az egyéni diszpozícióknak a tömegben létei folytán való megváltozásánál azt a körülményt, hogy az egyén a tömegben egészen különös, szokatlan fizikai hatások alatt áll, melyek lelki állapotára nagy befolyással vannak. Az egyén a tömegben szabad mozgásában és szabad látókörében korlátolva van. E két körülményt nem méltatták kellő figyelemre azok, kik a tömeg lélektanát vizsgálták, pedig ezeknek a momentumoknak rendkívüli fontosságuk van az egyén kikészítése, a tömeghatások elfogadására való készség szempontjából. A szabad mozgásban való korlátoltatásnál meg kell jegyezmem, hogy ez nem csak akkor hat, mikor az egyén szeretne a tömegből kijutni, de nem tud, ha abszolúte nem vagy csak igen nagy erőfeszítéssel lehetne az egyénnek a tömegből kiszabadulni. Ez a mozgási korlátoltság akkor is hat az egyénre, ha -nem is akar eltávozni, és ha az eltávozás lehetősége meg is van. Addig, a míg tényleg el nem távozott, a míg tényleg előtte és mögötte, jobbra és balra emberek állnak sűrűen, és ő akadály nélkül, tetszése szerint nem mozoghat, sőt sokszor az egyik vagy másik oldalról jövő ellenállhatatlan nyomás tanulsága folytán

magát egy nagy hullámmó egész akaratlan alkatelemének érzi, mindaddig a szabad mozgásban való gátoltság lelki hatásai érvényesülnek nála. Szorongó érzést keltenek benne, mely sokszor tudatra nem se jut, de izgatottá teszi, s ennél fogva minden behatásra fogékonyabbá, gyorsan reagálóvá, a mi azután a kölcsönös egymásra hatásnak proceszszusánál fogva, a miről alább szólunk, mindinkább megnövekedik, s a tömeg alaphangulatává válik.

A szabad mozgásban való gátoltatásnak ezen kívül még az a fontos hatása is van, hogy a lelki emóciók által kiváltatni szokott motorikus ingereknek járás útján, (a mi pedig a legkiadósabb) való lefolyását lehetetlenné teszi, úgy, hogy a lelki feszültség ezen nagy szelepe zárva marad; s a nem teljes kielégítés gesztusok, hangos beszéd, kiáltások által történik, a a miknek megint új izgalom-gerjesztő hatásuk van s így lecsillapodás helyett az inger fokozásához járulnak.

A másik jelentős körülmény a látókör szűkülése. A nagy sűrű tömegben együtt álló emberek mindegyikének idegállapotára nagy átalakító hatással van az, hogy közvetlen közelében más emberek állnak, kik a kilátást tőle elveszik; a körülálló fejek, háta zárja körül szűk körben a horizontját. Ez az állapot a szemet szokatlan közellátásra való beillesztésre kényszeríti, s ez, mint a hipnotizeur közel tartott czeruzája, elfárasztja az agyat és szuggesztív hatásokra, szinte a hipnózis mértékében teszi fogékonyvá. Így a nagy szuggesztibilitást, mely a tömegben oly rendkívüli mértékben van meg és minden vizsgáló által annyira kiemeltetik, úgy hiszem ez általam felhozott körülmény eléggé magyarázza, sőt elfogadhatóvá válik a Le Bon¹ és mások által is hangoztatott az a föltevés, hogy a tömeg egyedei a hipnotizálthoz hasonló állapotba jutnak úgy érzelmeik, mint cselekedeteik tekintetében. Nem szabad itt e mellett azt a körülményt sem figyelmen kívül hagyni, hogy a sűrű tömegben léteik s a horizon elszűkülése egy tisztán pszichikai hatást is kivált. T. i. a látásnak ez a gátoltatása lehetetlenné teszi az egyénre nézve, hogy a híreket, a melyeket a távolabbi eseményekről kap, vagy saját felizgatott fantáziájának termékeit a látás közvetítette külső benyomások által kiigazítsa, valamint, hogy a látás által közvetített benyomás sorozatok figyelmét másfelé szórják, s így a fellépett uralkodó érzelmek vagy a tömegben szerzett benyomások intenzitását csökkentse; minél fogva ezek szinte monomaniákus erővel képesek hatni. Olyan helyzet ez, mint mikor

¹ Psychologie des Foules. 1902. 19. 1.

éjszaka, sötétben az emberben egy-egy érzelem vagy egyes gondolat folyamat sokkal erősebben lép föl, mint nappali világosságnál, a hol a sok külső benyomás annak intenzitását csökkenti.

11. Idáig mindig azon változásokról szözlottunk, a melyeken az egyén a tömegben épen a miatt megy át, mert a tömegben van; de mindezzel még nem magyaráznék meg kellőleg azokat a nagy változásokat, melyeket lélektani tekintetben a tömeg létrehoz; ehhez még az is kell, hogy a tömegben levő egyik egyén lelki állapotának a másokra gyakorolt hatását is megvizsgáljuk.

Láttuk, hogy a tömeg ezen jellegzetes lelki tünetényei, vagyis »a tömeg« lélektani értelemben olyankor s annyiban szerepel, a mikor s a mennyiben a tömeget alkotó egyesek közös vonásokat tüntetnek föl. És miután az emberek közt a legáltalánosabbak s így leginkább közösek a legprimitívebb s a tengéletivel leginkább összefüggő lelki jelenségek, legtöbbször ezek fognak uralomra jutni a tömegben, s fogják érzelmeit s cselekvéseit is meghatározni.

De hát hogyan megy az végbe, hogy a sok különböző ember legkülönbözőbb elemekből összetett lelki világából épen az egyező elemek kelnek ki, válnak mindegyikben dominánssá s hallgattatják el a többi érzelmi s értelmi elemeket?

Itt első sorban az utánzásra kell gondolnunk, a melynek az emberi társadalomban való nagy fontosságára Tarde figyelmeztet bennünket. Minden cselekménynek az a hatása van másokra, hogy azok azt utánozzák. Ez a közvetlen hatás. Ha nem mindig áll be az utánzás, annak csak az az oka, hogy más ellenkező emlékképek vagy benyomások annak útját állják, ezt az utánzó mozgást elnyomják. De az utánzó tendencia mindig meg van, s ha ily ellentálló tényezők nem lépnek föl, vagy nem eléggé erősen lépnek föl, az utánzás föltétlenül bekövetkezik.¹

Hogyan érvényesül már most az utánzás e törvénye a tömegben? Az utánzás bekövetkezte két tényezőtől függ. Először a benyomás intenzitásától; mert minél erősebb a benyomás, annál erőteljesebben váltja ki az utánzó mozgást, s annál inkább képes az utánzásnak útját álló ellentétes motívumokat legyőzni. Másodszor a föllépő (s utánzást előidézeni hivatott) mozgás vagy cselekvés asszociatív vonatkozásaitól, vagyis az utánzásra

¹ Tarde: Les Lois de l'imitation 1890. 87. I.

hivatottak lelki diszpozíciójától; hogy t. i. az utánzandó mozgás kevés vagy sok ellentétes motívumot kelt-e fel. Minél több és erősebb az ellenható motívum, annál kevésbé érvényesül az utánzás. Különösen a kultúrembernél oly tömegesek lesznek az ily asszociációk, hogy mellettök az utánzás hatóereje igen sokszor elvész, tudatra pedig alig jut. De hosszas önmegfigyelés is rávisz bennünket, hogy az ösztönszerű utánzás nyomait magunkban felfedezzük olyankor is, mikor az ellenható asszociációk folytán a mozgás abban marad. E folyamat legtöbbször nem is volt öntudatos és így az abbanhagyás nem is volt akaratelhatározás eredménye.

Már most ez a két momentum, melytől az utánzás sikere függ, hogyan érvényesül a tömegben? A mi a másodikat illeti, már említettük, hogy a tömeg különös lelki állapota ott fog nyilvánulni, a hol s a mennyiben a tömeg lelkileg eléggé homogén. Vagyis a tömeget alkotó egyesek lelki világának azon elemei fognak felszínre jutni, s fogják az egésznek lelki karakterét megadni, a melyek leginkább közösek. Hogy miért, most megértjük. Mert az utánzás itt érvényesülhet legerősebben, itt talál legkevesebb gátolásra ellenkező motívumok által. Mert mikor ilyeneket mondunk: »karakterének, lelki világának közös elemei«, »hasonlósága« stb., mindez azt jelenti, hogy: hasonló irányú értelmi és érzelmi asszociációk. Tehát hasonlóság az indító és a visszatartó motívumokban. Ennélfogva ha ezek hasonlóak a tömeg egyeseiben, akkor némely cselekvéseknek, mozgásoknak, indulatoknak általános felkeltése könnyű lesz, mert arra mindenkiben meg vannak a hajtó motívumok, s nincsenek vagy gyöngék az ellentétesek. És így, ha oly érzelemnyilvánítást vagy általában mozgást dobnak a tömegbe, melylyel szemben általában a legtöbb embernél nem lépnek fel ellenható motívumok, az utánzás könnyen fog lefolyni, s gyorsan s erőteljesen fogják azokat a mozgásokat utána csinálni.

A másik momentum az utánzás sikerére kevésbé jelentékenynek látszik első pillanatra, az t. i., hogy az utánzandó mozgás elég intenzív benyomást keltsen. Úgy gondolhatnók nevezetesen, hogy a fentebb tárgyalt második momentum, a gátló vagy előmozdító asszociációk döntik el igazában e kérdést; s ha vannak gátló asszociációk, azokat a hang nagyobb ereje vagy a gesztus nagyobb élénksége sem fogja legyőzni.

De mélyebb meggondolás más eredményre vezet.

Mindnyájan tudjuk, hogy az asszociációk élénksége s ereje,

sőt sokszor száma s minősége is egyenes arányban függ a többi közt az érzet (benyomás) intenzitásától, mely azután ezeket felkölti. Azok az asszociációk, melyek e szónak: »halál«, olvasása vagy hallása, továbbá egy halottról vett vázlatos rajz szemlélete, majd egy koporsóban fekvő halott szemlélése és végre egy halálküzdelem vagy tömeges halálos katasztrófa végignézése által keltődnek bennünk, mind számukra, sokféleségükre, mind erejükre nagyon különbözni fognak egymástól és motívumképen való hatásuk is nagyon különböző lesz. És a mely benyomás, kisfokú intenzitásánál fogva, halvány s gyöngye asszociációkat keltett bennem s nem tudott visszatartani egy cselekvéstől vagy rábírní cselekvésre, ugyanoly tartalmú, de nagy intenzitású benyomás egészen más lelki dispoziciókat fog bennem teremteni. Ezért erős benyomás utánzásra fog bírni, a mire gyöngye nem volt képes. Ámde a tömegben a benyomások erejének a fokozása épen egészen sajátlagosan megy végbe, s ez a tömegnek nagyon jellemző tulajdonsága.

T. i. ha egy mozgás vagy cselekvés számára a tömegben a fent vázolt kedvező körülmények előállottak, s az utánzás folytán, habár csekély erővel, el is terjedt, akkor növekvése már biztosítva van. Az érzethez képzetek és érzelmek asszociálódnak. Ezek ereje caeteris paribus arányos az érzet erejével, ez pedig a külső hatójelenség hatás nagyságával (erejével). Egy ember ájtatoskodása, templomi éneke kisebb intenzitású érzetet s így gyengébb asszociatív reprodukciót ébreszt, mintha ezer ember ájtatos egyforma arczát látom és ezer hang énekét hallom.

Ámde hogyan áll elő ez a rendkívüli ereje az érzetnek a tömegben? Erre Espinasnak igen szép megfigyelései és okoskodásai vannak. Arról beszél,¹ hogy a darazsak örei hogyan közlik a veszélyt a tömeggel, hogyan közlik emóciójukat? Az izgatott egyén látása által. Egyetemes törvénye a lelki világnak, hogy egy érzelmi állapot képzete magát ezt az állapotot is felébreszti az illetőben. A magasabbrendű állatoknál egy cselekmény elképzelése maga után vonja azon cselekedet elkezdését is. Ha a kutjának húsdarabot mutatunk, megnyalja a száját, nyalt választ ki ép úgy, mintha már a szájában volna az a darab hús. A primitív emberek, gyermekek és vadak, (sőt kisebb fokban, egyik-másik izgékonyabb művelt ember is) utánozzák azt a jelenetet, a melyet nekik elbeszélnek. Mi nem csak agy-

¹ Espinas: Des sociétés animales. 358 s k. 1.

velőnkkel gondolkozunk, hanem e folyamatba be lesz vonva egész idegrendszerünk, s minden gondolati vagy érzelmi folyamatot önkéntelenül megfelelő mozgás kísér, melyet csak ellenkező fékező parancsok képesek többé-kevésbé elfojtani. Ugyanis az indulatokkal járó fizikai kísérő (mozgás) jelenségek magára az indulatra is visszahatnak ugyanabban az egyénben, s fokozzák az indulatot. Visszahatnak pedig úgy, hogy ez indulatok által előálló változó beidegzések belső érzeteket keltenek s ehhez érzelmek fűződnek, a melyek aztán az egyén érzelmeihez, melyekből indulatja összetevődik, járulnak s azt fokozzák.¹ Már most a miképen egy affektus folytán előállott kifejező mozgás ilyen érzelmet hoz létre, ép úgy ezen kifejező mozgás (Ausdrucksbewegung) utánzása folytán létrejött mozgás is létesíteni fog ily érzelmet az illetőben, a mely magában tárgyaltan, tartalom nélküli, de a mint valami intellektuális tartalommal vonatkozásba hozatik, az ennek megfelelő irányú indulat készen lesz az illetőben. Ha valakinek, a ki rendes, nyugodt kedélyállapotban van, egy rendőri brutalitásról beszélek, hűvös szavakkal fog róla elítélőleg-nyilatkozni. De ha a tömegben a fent vázolt módon a haragnak megfelelő jellegű általános, külön eszmei tartalom nélkül való érzelemfolyamat felkeltetett, s a rendőri brutalitás egyes tényei oda dobatnak, az indulat tárgyát nyer, s határozott kvalitással bíró érzelmek és indulat, a harag áll elő. Ép úgy mint a zenénél felkeltett általános, homályos érzelmek azonnal határozott kvalitású érzelmekké s indulatokká válnak, ha akár csak a zenedarab címe által konkrét tartalmai, mintegy jegeczesedési központot adunk nekik.²

Így a tömegben is. Ha egy érzelem mozgásban, vagy a mi ugyanaz, hangban, arczkifejezésben nyilvánul, ennek megfelelő érzelem keltődik kisebb-nagyobb fokban a szemlélőben is. Utánozza a mozgást s az ennek megfelelő érzés is felkeltődik nála, még akkor is, ha megfelelő képzetek vagy érzelmek nem is voltak benne.

Már most hogyan megy végbe az érzetnek és a megfelelő érzelmeknek fokozódása a tömegben létei által? Espinas erre a következő magyarázatot adja. Tegyük föl, hogy a szónok által érzett emóció 10. Az első szavakra, a melyeket siker követ, ennek felét, 5-öt közöl hallgatóival, a kik, mondjuk, vannak

¹ L. Wundt: Grundriss der Psychologie 1901. 209. 1.

² V. ö. Wundt, i. m. 212. 1.

300-an. Mindegyike e 300-nak reagál vagy tetszéssel, vagy megfeszített figyelemmel, a mit a tudósítások mozgásnak neveznek. Ez a tetszés vagy feszült figyelem már most visszahat úgy a szónokra, mint magokra a hallgatókra. E látvány ezekben valószínűségi érzést kelt. Ha feltesszük, hogy egy-egy csak felét veszi észre ezen érzéseknek, figyelemnek, tetszésnyilvánításnak, az eredmény már az, hogy az ő megindultsága már nem 5,

a mit a szónoktól kapott, hanem $5 \times \frac{300}{2} = 750$. Viszont a szónok is ezen visszahatások alatt áll. Ha mindegyik embernek érzése 750 lett, s mondjuk, megint a felét veszi észre

vagyis hat rá, már a szónok felindulásának erejét $300 \times \frac{750}{2}$

szám fejezi ki és így tovább. Espinasnak ez az okoskodása, ha nem is veendő szám szerinti pontossággal (hiszen egyébtől eltekintve, zavaró hatások, melyek a figyelmet eltérítik vagy csökkentik, hiányos megértés stb., nagyban csökkentik s módosítják az ily schematikusan kihozott eredményt, továbbá az egyes s így a szónok sem apperceptíválhat annyi érzést s így a felhozott számoknak sem lehet más, mint nagyon távoli, schematikus értéke) mindenesetre jó magyarázat azon kölcsönös reflexhatás progressziójára, a mely a tömegben előáll és lehetővé teszi, hogy a tömeget alkotó egyesek folyton növekvő erejű egyirányú benyomásokat kapjanak, melyek a normális körülmények közt érhető benyomásokat erőben messze felülmúlják, s a mely benyomások ily nagy erőre éppen a tömeg által jutottak és hozattak.

Ezek a nagy intenzitású benyomások aztán lehetővé teszik a tömegben levő egyesek egész lelki állapotának, karakterének ad hoc megváltozását.

Erre nézve vegyük figyelembe a következőket. A normális lelki állapot jelenti egy-egy embernél a tudattartalom és érzelmek bizonyos minőségét, továbbá a különböző izgatásokra való reagálás minőségét és milyen erejét. E kép, ez összeállítás adja meg lelki világának karakterét. Rendes lelki világában bizonyos arányban vannak meg nála az egyes lelki dispoziciók. Rendes körülmények közt a vallásos képzetek és érzés nála a mértékig, a harag b mértékig keltődik fel, a nemi ösztön c mértékig és így tovább. Már most a rendkívül erős érzet (Empfindung) — és mint láttuk, a tömeg ilyet hoz létre — a rendes lelkiállapot jellegét alkotó bizonyos képzeteket nagy erőre juttat, bizonyos fokú érzelmeket aránytalanul megnagyít,

másokat elnyom épen a rendestől eltérő intenzitású asszociációk felkeltése folytán. Úgy, hogy egy karakterben, melynek rendes képe $a+b+c+d+\dots z$ s a melyben például a rendes vallási érzelmeket a jelzi (pontosabban: a rendesen felkelthető vallási asszociációk rendes erejét), a tömegben esetleg $10a$ lesz. Viszont más asszociációk épen e miatt elnyomatnak s így aztán előállhat a tömegben a fent említett egyénnek ily lelki képlete: $10a + \frac{b}{2} + \frac{d}{10} \dots$ vagy még eltérőbb is; lehet pl. $10a + \frac{b}{2}$ csupán, az asszociációk rendkívüli ereje folytán.

A tömegben előálló ezen lelki folyamatok, a mint látjuk, az egyének lelkében mennek végbe azon kölcsönhatás folytán, a melyet a tömegben levő egyesek egymásra fizikailag és pszichikailag gyakorolnak. Tehát in ultima analysi az egyén, minden egyes egyén alakul át azáltal, hogy a tömegben van s addig, míg a tömegben van. Ez az utóbbi momentum nagyon figyelemreméltó. Két hangyaráj harcban volt egymással. Forel kivett az egyik rajból 3-at a legdühösebbek közül, a másiktól hasonlóképp 4-et s egy közös edénybe tette őket: barátságosan érintkeztek egymással. Az emberekkel hasonló kísérleteket végezi az élet. A tömeg széteszolván, rövidebb-hosszabb utórezgés után minden egyén lelke visszazökken eredeti jellegébe. Az emberek tehát a tömegbe összetevődés által és az összetevődés idejéig változnak át.

Mindezek az egyént átalakító tünemények különböző mértékben ugyan, de tapasztalhatók nagyobb számú egyénekből álló gyűlésekben is, a hol természetesen mindazok a mozzanatok, a melyekben ily gyűlés a tömegtől különbözik, az eredménynél számításba veendő. így a szervezethez, a fizikai korlátoltság kisebb mértéke stb. stb. Ennélfogva itt a tömeglélektan módosult s halványabb jelentkezését fogjuk találni. De ez átalakító hatás mégis nagyban érdekel bennünket, a mennyiben az organizált emberösszességeknek sok szerve ily gyűlés formájával bír és így az egyéni lelkek átdolgozásának egyik retortájában szervezett összességeknél is ily tömeg-pszichológiai jelenségek szerepelhetnek s magyarázzák a végső összességi lélektani kialakulásnak az egyénétől való nagy különbözőségét.

III. Szervezett összességek.

12. Azon múló, könnyen és hamar széteső kapcsolaton kívül, melyet tömegnek nevezünk, s melyben a szervezethez semmi vagy csak igen csekély nyomát találjuk, egész sora van

az állandó, szervezett emberi kapcsolatoknak, a melyek a kollektív lélek kérdésénél első sorban veszik igénybe figyelmünket.

Mit jelent a szervezkedés az emberi kapcsolatokban? Ugyanazt, mint mindenütt másutt: oly berendezést, melynél fogva az egésznek bizonyos részei az egésztől föltételezetten különleges működést végeznek az egész számára, vagyis olyat, mely az egész egyéb működéseinek feltételül szolgál. Kevésbé anthropomorph módon kifejezve: fizikai és kémiai folyamatok állnak elő az egész egy részében, a mely ugyancsak fizikai és kémiai úton hat a többi részekre is oly módon, a mely az élet fentartására kedvező. Ez pedig az által történhetik így, mert az anyag oly alakulatot vett fel, a mely e megfelelő hatások érvényesülését lehetőségessé teszi. Tehát egy megfelelő struktúrája az egésznek, a melyben azok a fizikai és kémiai hatások érvényesülhetnek.

Az emberösszességekben ez a szervezés szintén abból áll, hogy az összesség bizonyos részei bizonyos sajátlagos működést végeznek, mely az egésznek, mint ilyennek fentartására, kihat, s egyéb életműködésének feltételül szolgál. Már most miért végez egy bizonyos rész ilyen működést és miért hat az ki az egészre? Itt a fizikai és kémiai törvények mellett lélektaniak szerepelnek. Ezzel nem akarom állítani, hogy a lélektaniak a fizikai- és kémiaiaktól függetlenek; csak azt, hogy még ma külön jelenségek, melyeket azokra visszavinni nem tudunk; mint a hogy különben a kémiai is a mechanikán alapul, csak egy többlet. A természet erőinek egyik sajátos jelentkezési formája a lélektaniaknak nevezett, a melyeknek az idegrendszer működésén alapuló külső fiziológiai jelentkezési formáját közvetlen kapcsolatba hozni annak befelé fordított oldalával, az alanyilag érzett s felfogott par excellence lélektanival, eddig nem sikerült, talán soha sem sikerül. Ámde e kettőnek parallelizmusa az ember azon ösztönszerű törekvésénél fogva, hogy a hol tudományos bizonyosságra nem tehet szert, hypothesisen pihentesse meg elméjét, önkéntelenül egy azon folyamat két oldalának való felfogására vagy legalább komoly feltételezésére vezet.

Ennélfogva egészen belekapcsolódik a természetben érvényesülő erők sorozatába a lélektaninak nevezett is; s azon hatások, melyek lélektani úton érvényesülnek, azon sorozatba, a melyek a fizikai, kémiai és élettaniakból állanak. Természetesen az a felfogás, mely a lelket külön substantiának fogja fel, s a mely szerint az nem áll a causalitás uralma alatt, ezzel

összeférhetetlen; s ez alapon e kérdés így nem tárgyalható. De végre is minden okoskodáshoz bizonyos elfogadott alap kell; mi azon másik felfogás elől egyszerűen kitérünk, vele nem foglalkozunk. Tehát az emberi közösségek lélektani összekapcsolódást is mutatnak, vagyis lelki úton való egymásra hatást is. Egy része egy emberi közösségnek, egyesek vagy többen, oly lelki hatások alatt állnak a közösség részéről, vagyis oly képzetekkel s érzelmekkel töltenek meg, a melyek őket a közösség irányában s érdekében való bizonyos működésre készítetik (szervvé megtétel, szerviség tudata, kötelességérzet, ambíció stb.), másrészt az engedelmesség berendezése, mely a legkülönbözőbb lelki tartalom alapulhat. Így a belátás, (a mely megint különböző alapú lehet, mint a kényszer, a büntetés előre látása, vagy a célszerűség belátása), aztán ösztönszerű érzelmek (kegyelet, szeretet, kötelesség érzése stb.), végre az így előállott túlnyomó erő által gyakorolt fizikai kényszer az eszközei a hatásnak, a melyet a szervi működés az egészre gyakorol, illetőleg a mely által egy rész működése az egészre kihat.¹

13. Az emberi kapcsolatok szervezetét vizsgálván már most, azt a közös vonást találjuk berendezésökben, hogy azok az összesség vagy annak hatóképes elemei részéről jövő hatások felfogására, az összességet érdekelhető jelenségek felismerésére s mindezek alapján való cselekvésre tételnek képesekké.

Ha a legegyszerűbb egyesületet is vesszük, szervezetében megtaláljuk e momentumokat.² Az alapszabályokat, melyekben az egyesület célja, eszközei, szervezete lesznek meghatározva, a közgyűlés, vagyis a tagok összessége állapítja meg. Már itten tehetünk bizonyos megfigyeléseket. Hogy mi lesz az alapszabályban, az mindenestre a tagok akaratától függ. Másféle emberekből összeállított közgyűlés másféle alapszabályokat alkotna. De az alapszabályok megalkotásában a tagok nem is

¹ Úgy hiszem túlságosan kevés az, mit erre nézve *Ratzenhofer* mond, hogy t. i. a szociális akaratnak két irányban van összefoglaló ereje: 1. az egyes az ő érdekcsoportja (Interessengemeinschaft) közakarátának aláveti magát, mert személyes érdekét látja benne támogatva. 2. A közösség aláveti a maga akaratának az egyes akaratot, a végből, hogy mindenenek rezultálódo érdeke kielégítést nyerjen. (Die soc. Erkenntniss. 286. 1.) Még a tudatos elemek sincsenek ezzel mind megemlítve, hát még az öntudatlanok.

² Határozott célú egyesületekről mondja Ward: These bodies may in very just sense be regarded as conscious and intelligent, and they conduct their operations in all essential respects in the same way that individuals conduct theirs. Outlines of sociology 1898. 266. 1.

egyformán vesznek részt. Egy részök el sem jön. Így tehát az aktívabbak, az érdeklődőbbek felfogása, tudattartalma s temperamentuma fog érvényesülni az egész életrendének meghatározásánál. De ott a közgyűlésen is a tudatok és érzések interferenciája fog bekövetkezni. A közgyűlés vagy az elnök hatáskörének megállapításánál, a kitűzendő célok terjedelmének szabályozásánál, az ellenőrzés részletes és pedáns, vagy inkább az egyéni jóra való alapított berendezésénél stb. stb., mindenütt a legkülönbözőbb emberek (közgyűlési tagok) életpasztalata, műveltsége, kedélyállapota, tehát tudat és érzelmi tartalma fog összejárni a végeredmény: a szabályozás mikéntje tekintetében. A tagok tudatbeli és érzelmi kvalitásai lesznek határozók a végeredményre, a nélkül, hogy az pusztán és egyszerű összege vagy különözete volna az egyesek e tárgyban táplált nézeteinek és érzelmeinek. A vitatás során a nézetek módosulnak, másokra való tekintettel módosíthatnak, sőt még olyankor is, a midőn egy kész tervezet egyhangúlag fogadtatik el, meg volt a nézetek és érzelmek ez interferenciája. Mert ha az, a ki a javaslatot készítette, megbízás folytán készítette, úgy e megbízásban már a tagok részéről való véleménynyilvánítás és érvényesítés történt, a mikor épen ezt, az ilyen minőségű embert bízták meg azzal, s nem mást; viszont a tervezet elkészítésénél is a tagok valószínű felfogására való tekintet vezeti a tervezőt; sokat, mit maga talán, ha pusztán tőle függne, betenne, kihagy, s azokra való tekintettel mást vesz be, stb. A tervezet, ha egyhangúlag is fogadtatik el, nem jelenti azt, hogy éppen minden tag minden gondolatát és érzelmét kifejezte. Egy más, bizonyos nuanceokban eltérő tervezet ép úgy fogadtatnék el egyhangúlag, mert sok embernél a részletekben való eltérés nem elég erős indok az ellene való küzdelemre, s így midőn belenyugszik, saját véleményének egy részéről lemond, ha az egészet elfogadhatónak találja. Sőt sokszor tapasztaljuk, hogy egy kérdést, egy-egy pontot már-már vita nélkül elfogadnak, a mikor valakinek mondanivalója támad, s ezzel hosszú vitatkozás és a nézeteknek nagy elágazása áll elő. Oka: az ellentétes nézet az egyesben nem volt elég erős motívum magában a felszólalásra, de a példa, az izgatás, melylyel a discussió jár, erőre juttatja; az ellentétes motívum, a tétlenség felé hajtó, elenyészik s az illető felszólal. De az is közrejátszik, hogy a discussió felkelt addig szunnyadó eszme és érzelmi kapcsolatokat, s ennek folytán áll elő ellenkező felfogással az, a kiből

a vita megkezdése nélkül ily képzet vagy érzelmi társulások elő sem állottak volna. Vegyük még mindehhez azt, hogy az egyes külön vélemények és érzelmek az egyesekben különböző erővel lépnek fel, s különböző intenzitású külső cselekvésre (beszéd-tartás, hanghordozás stb.) bírják az illetőket, hogy különböző idegrendszerük különböző fokú állhatatosságra képesíti őket véleményök hangoztatásában és érvényesítésében. Ez megint a habozókat, kételkedőket és indifferenseket különböző mértékben befolyásolja, úgy, hogy a határozathozatalban, a mely ily stádiumban legtöbbször kompromisszum, vagy nemine eontradi-eente az elnök szuggesztív kijelentése formájában jelentkezik, a közgyűlésben szereplő tudat és érzelmtartalmaknak különböző hatékonyságuk mértékében való összefolyását szemlélhetjük.

14. Még akkor is, mikor egy egyén uralkodik a gyűlésen, még akkor is a gyűlésen jelen levő tudat és érzelem-egységek interferentiaja alkotja meg a végeredményt részben azért, mert a domináns személyiség domináns volta már a gyűlési tagok tudat és érzelmtartalmából következik s attól függő, részben, mert az uralkodó egyén tudatosan s öntudatlanul is a többiek hatása alatt is áll. Többször tanúja voltam ily jellegű tanácskozásoknak, a mennyiben alkalmam volt néhányszor részt venni a dunamelléki ev. ref. egyházkerület gyűlésein, mikor ott Szilágyi Dezső főgondnok elnökölt. Szilágyi az ő kolosszális személyiségével a szó szoros értelmében rajta feküdt a gyűléseken, úgy, hogy egy-egy ügy tárgyalásának lefolyása körülbelül az volt, hogy az előadó előadta az ügyet, ha kívánt valaki hozzászólni, hozzászólott, s akkor Szilágyi reaszumálta az ügyállást és a szükségesnek vélt pro és kontra érvek felemlítésével konkludált: azt hiszem ilyen és ilyen döntés lesz a leg-helyesebb. Soha sem történt meg, hogy ellentmondásra talált volna, vagy az ő elnöki véleménynyilvánításával szemben szavazást kértek volna. Igaz, hogy néha maga sem nyilvánított véleményt, hanem szavazásra tette fel a kérdést. Vagy néha élesebb ellentétek esetén a maga véleményének kifejtése után mondta: ám méltóztassanak szavazni. Ily esetekben is a szavazás az ő véleményét fogadta el. Tehát a határozathozatal lényegében úgy történt, hogy a gyűlés informálta Szilágyit, a ki azután kiformalta agyvelejében a véleményt, melyet a gyűlés magáévá tett. Ez egy tipikus példája annak, mikor egy egyén egy gyülekezetet dominál. És mégis: tisztán Szilágyi Dezső, vagy helyesebben: az izolált Szilágyi Dezső véleménye s akarata

volt-e az, mely a gyűlés akaratává tevődött? Vagyis: a gyűlésnek azon határozataiban nem volt a gyűlés tagjai minőségének semmi része? Kétségtelenül mindig volt. Egyrészt a gyűlés tagjainak tudat és érzelmi tartalma s annak minősége tette azt, hogy azt a tudat és érzelemegységet, a melynek Szilágyi Dezső volt a neve, vezérének elismerte; egy katolikus zsinaton ez a Szilágyi, ez a református Szilágyi, nem dominált volna. Viszont kétségtelen, hogy Szilágyi gondolkodását is befolyásolta a felszólalók és a gyűlés hangulata, egyik másik szempont, a mi felhozott; úgy, hogy az írószobájában írásbelileg nem mindig jutott volna olyan döntésre, mint ott az elnöki széken. Ennélfogva ilyen szélső esetben is összvéleménykialakulást látunk a gyűlésben, mely a gyűlés összeállítása s minemősége által meghatározott, bár sokszor nem esik egybe egyetlen tag külön akaratával sem.

15. Felvéve az elejtett fonalat: a közgyűlés így megalakítja az alapszabályokat, melyek nem jelentenek egyebet, mint azt, hogy értelmi motívum-tömeget szolgáltatnak az összesség későbbi konkrét akaratelhatározásainál.

Egy további lépés a szervek megtétele s itt mindig a tudat s akarat szerveiről szólunk. Az az egyesület elnököt, igazgatót, választmányt, stb. stb. tesz meg, a mely szervek azután az egészért, jogi vonatkozásban azt kötelezve s jogosítva, erkölcsi vonatkozásban is legnagyobbbbrészt az egésznek beszámítva, fognak eljárni. De kérdés: nem egyszerűen az az ember, vagy azok az emberek, a kik szervképen eljárnak, gondolkodnak, akarnak, cselekszenek-e akkor? Az, hogy az egésznek számíjtjuk be jogilag és erkölcsileg is, conventio dolga lehet.

Az kétségtelen, hogy az az egész, az az összesség egyéni idegrendszerekben és útján gondolkodik, érez és akar; és cselekszik is egyéni izomrendszerek mozgásba hozatalával. Az egyéni agyvelőkön kívül nincs gondolkodás az összességben sem. Azonban épen az összesség szervei működésének vizsgálata azt mutatja, hogy bennök s általuk az *összesség által meghatározott* s adott lelki jelenségek állnak elő. Az egyén, a mikor szervképen szerepel, tudattartalmára s ezzel kapcsolatban érzelmeire is oly átalakításon megy keresztül, a mely irányára s eredményeire nézve az összesség által meghatározott, s a mely addig tart, míg szervképen szerepel.

16. Annak vizsgálatánál, hogy a szerv az összességben ható lelki állapotok és a mellett az összesség egyéb állapotai

által meghatározott lelki működést végez, első sorban vegyük figyelembe azt, hogy már magában a szerv konkrét megtételében azon lelki tényezők s azoknak iránya jut kifejezésre, a melyek az összességben dominánsak. Azzal, hogy egy részvénytársaságban igazgatónak X. tétetik meg, a ki merész vállalkozási kedvvel bíró ember, és nem Y., a ki óvatos és passzív, caeteris paribus bizonyára a tagok többségének vagy nagyobb erő kifejtésre képes részének ilyes erélyesebb vállalkozó iránya jutott kifejezésre. Igaz, hogy azt mondhatná valaki: nem azért lett X. direktor, mert lendületes egyéniség, hanem mert az atyafiságának kezében van a legtöbb részvény. De ez sem szól a tétel ellen. A tény az, hogy a diadalra jutott irány X.-et, úgy a hogy van s a milyen, akarta igazgatónak. Az egyéni lelki életben is megtörténik, hogy az állandó lelki dispoziciók irányával szemben egy bizonyos adott esetben nagyobb erővel fellépő motívum hatása alatt a karakterrel ellenkező magatartás követtetik. De ennek a motívumnak ép úgy folytonos küzdelme lesz a jellem állandó tényezőivel, hogy ezek ellenére érvényesülhessen, mint a hogy annak a protegálnak és cselekedeteinek, (ha csakugyan annyira ellentétes lesz az egész vagy nagy rész jellegével), a tagok hajtó, támadó, követelő magatartásával szemben.

De bárhogy legyen is, az összesség keretében játszó erőknél, tehát az összesség minemű összetételének eredménye az, hogy ez vagy a másik tétetik meg szervnek: és így, hogy ilyen vagy amolyan jellegű lelki berendezés, egyéni lélek lesz szerv, vagyis az összességi tudat s érzelmek kikészítési edénye.

Nem akarom e képpel, hogy edény, azt kifejezni, hogy a szerv teljes passzivitással fogadja magába a rávonatkozó hatásokat, hogy benne, mint egy fazékban elegyedjenek a különböző színű beletöltött folyadékok egy új, átlagszínű keverékké. Hanem azzal a közkeletű felfogással szemben, hogy az egyén szervnek tétetvén, a maga egyéniségét, egyéni tudat és érzelmetartalmát viszi oda, s érvényesíti mint szerv az összesség nevében s számára, ezen felfogással szemben kívánom hangsúlyozni, s előtérbe állítani azt a szempontot, hogy az egyén szervvé tétetvén, mélyreható változáson megy át, és bár egyéni szervezete s lelki működési sajátága szerint folynak is le lelki funkciói, de a *tartalmat* az összességtől kapja. És minél magasabb rendű az az össz-személyiség, minél komplikáltabb szervezete van, annál tulajdonóbbak lesznek a szervben az összességi momentumok az

egyéniek fölött; vagyis a mi ugyanazt jelenti, a közösségi lelki élet annál inkább kifejlődik, annál szorosabb egységbe fűződik az összesség, s annál kevésbé tekinthető merő egyéni egymás-mellettségnek.

17. Hogyan megy végbe a szervképen működő egyéni lélek tartalmának átalakulása? Az átalakulás első sorban azon a pszichológiai tényen nyugszik, hogy bizonyos lelki fejlődési fokot elért ember nagy mértékben képes arra, hogy adott esetben tudattartalmát módosítsa, helyesebben tudattartalmának egy részét a tudatból kizárja; vagyis, hogy figyelmét bizonyos képzetekre fordítsa és koncentrálja. Ennélfogva bizonyos mértékig magában többféle tudat- és öntudatalant egyesít. Ennek gyakori példáját látjuk, midőn az egyén különféle társadalmi minőségben szerepel, s annak megfelelő különféle magatartást tanusít. Egy egyén pl. először magánember, egyéni, anyagi és szellemi szükségletei kielégítése után járó ember; azután közhivatalnok, pl. miniszter; ilyen minőségében való eljárásánál nagy tömegben más tudattartalommal dolgozik, vagyis más tudattartalmat hagy a motívumok kialakulásánál s működtetésénél szerepelni, mint a magánember minőségében. Azonkívül ő, tegyük, egyházi gondnok is, a mikor megint egész tömege a képzeteknek tolatik félre s más képzettömegek lépnek helyébe.

Természetes, hogy ezek a különböző minőségekben szereplő tudatelemek nem zárják ki egymást teljesen, nem cserélik fel egymást teljesen senkinél, s a fölcserélés mértéke is nagyon különböző egyeseknél. Innen van az, hogy szellemi képességeitől eltekintve, nem mindenki egyformán alkalmas arra, hogy különböző minőségekben megfelelőleg működhessék. Nem mindenki való pl. közhivatalra: olyan nem, ki magán egyéni szempontjait egyáltalában nem tudja félretolni; és annál kevésbé, minél magasabb a hivatal, s így minél teljesebb behelyezkedés kívántatik azon másik képzetkörbe.

De ha az oda nem tartozó képzeteknek tudatos kizárása sem történhetik meg egész teljességgel, még annál inkább megmarad az öntudatlan hatások szerepe. Itt különösen az érzelmekre gondolunk, a melyek sokszor asszociálódnak a nélkül, hogy a velők összefüggő képzetek a tudat felszínére jutnának; itt az öntudatos szétválasztása az egyébkénti (magán) egyénnek a szervtől sokkal kevésbé sikerül: és épen e téren lesz szerepe a magánegyén minemiségének, színező hatásának a szervi működésnél, és következménye annak, hogy kit tesznek meg

szervnek. Mindez azonban azon hatások mellett, melyeket a szerv az összességtől vesz, aránylag háttérbe szorul.

Már most ez a, mondjuk, magánegyén félretolása és a »funkcionárius«-nak, a »szervi-nek a helyébe lépése caeteris paribus, vagyis az egyéni arravalóságtól eltekintve annál nagyobb mértékben fog előállani, minél inkább szolgálnak az intézmények arra, hogy azon érdekkörben, melynek ő a szerve, a vonatkozó tények a szervre hathassanak. Ilyen tények lehetnek az odatartozó objektív momentumok; de lehetnek szubjektív mozzanatok is, t. i. azoknak véleménye, kívánsága, kik az összességhez tartoznak.

18. Vegyük előbb az objektív momentumokat. Az egyén szervvé tétetvén, megkapja mindazokat az információkat, a melyek az összességre, illetőleg az ő szervi teendőire vonatkoznak. A takarékpénztári igazgató oly teljes részletességgel és pontossággal informálódik a takarékpénztár összes ügyeiről, a minőt csak épen szervi minőségénél fogva kaphat, s így tudattartalma az összesség viszonyai- és tényeinek oly komplexumát jelenti, a mely azt a magánegyén tudattartalmától nagyban megkülönbözteti. Ép úgy minden más szerv; s minél komplikáltabb az összesség, sokszorosabbak viszonyai, differentálódottabbak szervei, annál eltérőbb lesz a különbeni egyéni tudattartalom a szervitől. A miniszter, a kinél az informatív szolgálat nagy összetett rendszere segíti elő tudatának bővülését a vonatkozó jelenségek köréből, ezek alapján egészen más eredményre jut, mint a magánegyén által megszerezhető tudattartalom alapján. És itt vegyük figyelembe azt is, hogy tökéletesebb berendezésű összességeknél nem pusztán a tények, jelenségek közöltetnek fokozottabb mértékben a szervvel, hanem azoknak a jelenségeknek egymásközi vonatkozásai, más tényekkel való kapcsolatba hozataluk, tehát megítélésök is az átalakító s előkészítő eljárás többé-kevésbé összetett folyamatán keresztül jut hozzá; tehát sok elme különböző irányú fölfogásának érvényesülésével (szakértői vélemények, memorandumok, előadói tervezetek stb.), a mi mind hatással van rá, és e hatásokhoz is szervi mivoltánál fogva jut. Azután pedig láttuk, hogy annál fogva mert szerv, figyelmét szervi működésében, a mennyire lehet, kizárólag ezen idevonatkozó képzetekre koncentrálja, s azokat, melyek az ő magánegyéniségét lelkiileg kiteszik, lehetőleg kizárja, és így kétségtelen, hogy a szerv, a mikor szervképen gondolkodási működést végez, úgyszólván csak a formális műkö-

dési képességet tartja meg magánegyéniségéből (sőt még ezt sem egészen, a segédszemélyzet összműködése folytán), de az az agyvelő, X. agyveleje, egészen más képzetekkel operál, egészen más anyagot dolgoz fel, ha szerv, mint mikor magánember, s az az anyag épen az összességre vonatkozó, annak szervei által összehordott és feldolgozott. E mellett még figyelembe veendő, hogy a szerv többé-kevésbé szabályokhoz van kötve működésében, a mely szabályok részint eljárása rendjét, módját állapítják meg, részint érdemleges működésének tartalmát is egészben vagy részben meghatározzák. A szabályokban (alapszabály, törvény, szokás) az összesség felfogása a maga érdekéről, a helyesről, jóról, czélszerűről van kifejezve és érvényesül a szerv tudatában s akaratában; ezzel megint egy nagy, sokszor elhatározó tömege a képzeteknek, s az engedelmességgel kapcsolatos érzelmeknek áll elő a szervben, a melyek tulajdonképen közösségek. Igaz, hogy ez ellen azt lehetne vetni, hogy minden egyes is a törvények stb. szabályai szerint él, s így itt nincs különbség magánegyén és szerv közt. Ez ellenvetés annyiban áll, hogy tényleg csakis kvantitatív különbség van; de hiszen láttuk, hogy az egyéni lelki élet szintén szociális tartalmú s a kapcsolódási átmenetek egész sora vezet odáig, hogy a szociális tartalmú egyéni tudatok összhátása külön összességi tudattartalmat s akaratot fejt ki, azáltal, hogy külön válik a merő egyénitől. Különb is a szerv sokkal inkább van működésében szabályi hatások alatt, mint a magánegyén, épen szervi állásánál fogva.

19. De ezen objektív tényezőkön kívül, melyek az összességben szerepelnek, vagy azt érdeklik, az összesség részéről jövő alanyi momentumoknak egész tömege az, a mi a szervre hat, s nagy mértékben figyelembe veendő.

A szerv nemcsak azon tényekről informálódik tökéletesebben, a melyek az összességet, hogy úgy mondjuk, objektíve érintik, hanem a vélemények, óhajok, vágyak és törekvések, a melyek az összességben felmerülnek, rá fokozottabban hatnak, mint a magán egyénre, egyrészt annál fogva, mert inkább tudomására juthatnak (sokszoros berendezések vannak erről való informálásra), másrészt mert egyenesen feléje irányulnak, neki támadnak. A szerv legtöbbször oly helyre lesz állítva, hol e hatások őt legjobban érhetik, sőt e hatások, épen mert eredményt akarnak elérni, őt fel is keresik, s nála érvényesülni akarnak. Mindaz, már most, a mi az emberi egymásrahatásról,

vélemények és érzelmek szuggesztív erejéről mondatott, itt érvényesül. A szerv a különböző irányú hatások ütköző pontja, s szervi mivoltánál fogva az az egyéni agyvelő vagy idegrendszer a rábeszélés, fenyegetés, kérelem, sürgetés és más szuggesztív hatások célpontja s átalakító hatásának elszenvedője. Kérvény, újság, parlament stb. stb. mind oly eszközök, melyek által a szervre való hatás nagy keretű összességekben érvényesül; de kis részvénytársaságoknál is a részvényesek magánbeszélgetésben vagy másképp nyilvánított érzülete hat a szervek működésére; sokszor azok vélelmezett akarata az irányító: mit szólnak ehhez az emberek, stb.

Mindezekben vázoltuk azon folyamatot, a mely szerint az egyén képzettartalma átalakul szervi mivoltának megfelelőleg az összesség ráhatása folytán.

20. Az akaratnál s a cselekvésnél azonban a képzettartalom is csak az érzelmek, helyesebben az affektusok útján szerepel, a melyeket ébreszt, a melyek vele járnak. Miután láttuk, hogy képzettartalma tulajdonképen az összesség által dolgoztatott ki s adatik, bizonyos fentartással mondhatjuk, hogy az érzelmek s affektusok, melyek így ez alapon a szervben kelnek, s melyből akarat és cselekvés lesz, szintén az összesség hatásának eredményei. Tudniillik minden képzettel érzés is jár, melyből hosszabb összefüggő folyamatu affektus válhat s kellő intenzitás mellett (ellentétes, erősebb gátló érzelmi folyamatok hiányában) akarattá válván, cselekvésben végződik. És így ha azon képzettartalom, a melyet a szerv magába szed, az összesség által adott, úgy az érzés és affektus, mely nyomában kél, s az akarat és a cselekvés is az összesség által meghatározott; benne az összesség erőinek hatása nyilvánul. Ez kétségtelenül így is van, csak azt kívánom megjegyezni, hogy az érzésnél és cselekvésnél az egyéni öntudatlan momentumok nagyobb szerepet játszanak, mint a képzettartalom kialakításánál: épen öntudatlanságoknál fogva. Épen mivel az érzelmi asszociáció gyorsabban s könnyebben áll be, mint a vonatkozó képzeteké, a mely esetleg el is marad, tudatra nem jó, s mivel az érzelmi asszociációnál is rendszerint azt, hogy az asszociatív, s más képzetekkel együtt járt, felismerni nem, vagy csak külön arra fordított figyelem, önmegfigyelés és analízis útján lehet, s különösen azért, mivel az asszociálódó érzelem a meglévővel összeolvad: az a szétválasztása a »magán-egyennek« és »szervnek«, a mely a képzeteknél annyira sike-

rülhet, itt már sokkal kisebb pontossággal megy végbe. A miniszter, a ki öntudatosan nem akar antiszemita lenni, bizonyos gyanús hangzású nevet oly érzelmi árnyalattal fog kezelni, a mely tudatos képzettartalmával nem teljesen egyező.

De a cselekvésnél nagy szerepet játszanak azok az érzelmek, a melyek a szervi állás folytán állanak elő. Itt mindenekelőtt figyelembe veendőek azok, a melyeket szubjektív jellegű körülmények neve alatt említettünk. Az összesség köréből jövő, legkülönbözőbb indulatkeltő impulzusok érik így a szervet s hatnak közre érzés és cselekvés kialakulásra. A dicséret, a gáncs legkülönbözőbb formáiban ily érzelmeket keltő.

S mindehhez hozzáveendő még a szervnél szervi állásánál fogva előállott egynémely lelki dispozició. Szervi mivoltának tudatával bizonyos lelki állapotok járnak, a melyek a nélkül nem, vagy csak kisebb mértékben vannak meg: így felelősségérzet és ambíció az összességre vonatkozásban, a mely két tényezőben foglalt érzelmek minden szervi működésnél jelen vannak s a máskülönben való »egyéni« magatartástól különböző értékelési, becslési mértéket hoznak magukkal. Bármilyen lelkiismeretes ember és mély érzésű hazafi legyen valaki, ha magánemberré lett, nem fogja azzal az intenzív érdeklődéssel kísérni egy resszort ügyeit, mint a mivel azt miniszter korában tette. A felelősségérzet s az ambíció, hogy eredményeket érjen el, hogy alkosson, és a minden cselekvésnél, alkotásnál meglevő és stimuláló gyönyörérzet őt szervi mivoltában folyton kísérik. A felelősségérzést legtágabb értelemben akarom venni s értem alatta a saját lelkiismeretével szemben való felelősséget is. Vagyis a kellő ethikai tartalommal bíró lélek azon érzelmeit, melyek az egyént a rábízott feladat teljes elvégzésére, feladatával való teljes azonosításra hajtják.

Egy további faktor, a mely őt az összesség részéről jövő legerősebb ráhatások irányában való cselekvésre fogja hajtani, a magánegyéninek bizonyos belejátszása. Szervi állásának, a hatalom, alkotások stb. gyönyörzéseinek állandó biztosítása őt szintén a legerősebb hatás irányában való működésre fogják hajtani, vagy a mi ezzel legtöbbször egyet jelent, a különböző irányok közt azok erőarányában való kompromisszumot jelentő eljárásra. Mert hiszen a hajtó erő nagysága nem csak egyoldalúlag egy adott pillanatban, önmagában mérendő, hanem hatóképessége függ az ellenében kifejtett feszítéstől is. A részben való engedés enyhíti, a merev szembeszállás sokszor fokozza: viszont a kielé-

gített irány ereje ellanyhul, úgy, hogy ha nem történik mindjárt egyidejű kiegyeztetés az adott irányok erőarányában, a mondott proceszszus szerint az successive következik be, vagyis ha az egyik iránynak teljes mértékben engedett, tekintet nélkül a másik, bár gyöngébb irányra, akkor egyrészt a kielégített irány ereje a támogatásban lanyhább lesz, mint a követelésben, másrészt a megsértett irány ereje a sérelem folytán fokozódik, s így ennek a bizonyos mértékű kielégítése fog beállni.

21. Összefoglalva már most látjuk, hogy

1. az összesség tudatának és akaratának kiképzésére szolgáló szervnek ilyen vagy amolyan minőségű egyén az összességben ható és érvényesülő erők eredőjekép tétetik meg;

2. hogy az ily egyén szervi mivoltánál fogva (felelősségből, ambícióból, stb. folyó) új vagy fokozott érzelmekkel telítődik meg s ily irányban átalakul;

3. ezzel kapcsolatban a szociális létre alkalmas ember lelki figyelmeztetésével képes adott működések alkalmával magánegyéniségét kitevő képzetkörét s kisebb fokban érzelmi tartalmát is tudatából kizárni;

4. szervi mivoltánál fogva oly helyzetbe jut, hogy az összességre vonatkozó jelenségek lehető teljességgel jutnak tudatába, s így a 3-ra való tekintettel képes tudatát majdnem teljesen kizárólag az összességre vonatkozó képzetekkel megtölteni;

5. a képzettartalom feldolgozása, (ítéletek stb.) s ebből folyólag való érzelmkialakítás, meg azonkívül is közvetlenül érzelmkialakítás benne az összesség különböző részeitől jövő ráhatások túlnyomó részvételével és hatása alatt történik.¹

Látjuk tehát, hogy mikor az egyén mint az összességi tudat vagy akarat szerve szerepel, működése a közösség részéről jövő lelki hatásoknak és a közösséget érintő viszonyok ismeretének eredménye, a szerv egyéni lelki képességei és sajátosságai szerint feldolgozva. Már most figyelembe veendő, hogy a közösség legkevesebb ügyei lesznek közvetlenül egy egyéni szerv által végezve, hanem többnek együttműködése, egymásráhatása útján, a hol s a mikor tehát a most jelzett összességi hatások, melyek egy-egy szervet érnek, sokszorosán komplikálódva érvényesülnek,

¹ A szervezésnek, s a szervnek ezen kétségtelenül döntő szerepét a közösségi tudat kialakulásában ismeri félre *Novicow*, mikor nem a (legtágabban vett) kormányt, hanem az „élite” -et, majd kissé zavarosan az arisztokráciát állítja oda a társadalom sensoriumának. *Conscience et volonté sociales*. 23., 43. l. s másutt is.

s hoznak ki eredményt, a mely eredmény tehát még inkább eltávolodik egy-egy egyén magán, egyéni lelki tartalmától. Ha ehhez még hozzávesszük, hogy nagyobb számú tagokból álló kollegiális szervezetben (parlamentek, közgyűlések), mint már említettük, többé-kevésbé azok a lélektani átalakulások is előállanak, a melyeket a tömegben láttunk, s a melyek még inkább eltérítik a különben való, izolált egyén lelki tartalmától az így előálló eredményt, ha továbbá figyelembe vesszük azt, hogy a cselekvés folyamán előálló akadályok, s felkeltett (nem közösségi, hanem egyéni) érzelmek a tudat s akarat szervére visszahatnak, s az elhatározás módosulását idézhetik elő, úgy kétségtelenül megállapíthatjuk, hogy a szervezett emberösszeségekben oly tudat, érzelmek s akarat jő létre, a mely, a míg egyrészt az összességben ható és érvényesülő egyéni lelki tartalmak által meghatározott, azokból alakuló, másrészt mégis azok egyikével sem azonos; új és az egészé.¹

22. Ha már most az organizált összességekben előálló lelki jelenségeket a tömegnél megvizsgáltakkal hasonlítjuk össze, azt a lényeges különbséget találjuk, hogy míg a tömegnél minden egyes átalakítódik, s ezen átalakított egyesek lelki megnyilvánulásainak összeadása teszi azt ki, a mit a tömeg lelki nyilvánulásainak nevezünk, addig az organizált összességekben az egész részéről jött hatások eredményeképp oly lelki hatáseredmények jönnek létre, melyek az egészet kitevő egyének egyenkint való lelki tartalmától különbözők, s azzal nem esnek egybe. A tömeg átalakított egyesek összege; a szervezett összesség lelki élete egyesek hatásaiból előállott külön lelki eredmény.²

¹ Így *Ratzenhofer* is: „Der Sozialwille ist mit keinen der Einzelwillen identisch, denn wenn er sich auch den activen Einzelwillen verwandt zeigt, so wird er doch stets nach irgend einer zulässigen Auffassung als das Compromiss aller Einzelwillen im Verhältniss zu ihren Kraftwerten erscheinen. (Die sociologische Erkenntniss. 285. 1.) *Tarde* is ismer szociális interferentiát; de szerintem igen szűken fogja fel. Tulajdonképen egy ugyanazon agyban fellépő ellentétes (társadalmi jellegű) képzetek, érzelmek, egymáshatását érti alatta. És mint kevésbé jelentőst, legfőljebb egyik személynek más részéről való annyi befolyásolását tekinti ennek, hogy véleményében a másik által vagy megerősítettik, vagy támadtatik; s innen a sympathia és a szerződés vagy az antipathia és a harc. Les lois de l'imitation. 27—28. 1.

² Ezért nem helyes azok felfogása, kik mindig az egyesek egyező gondolataiban, cselekvéseiben keresik az összességi eredményt. Így *Ward* is, mikor azt mondja: When I speak of collective social action, it is to be taken in the sense of national action, or at least of action on the part

Látjuk, hogy nemcsak a társadalom (különösen állami formájában) ilyen organizáció, hanem az alsóbbrendű, szűkebb körű állandó kapcsolatok is; és pedig nemcsak az u. n. önkénytelének (természetesek), mint törzs, község stb., hanem az önkéntesek (gewillkürte) is. És nem a kapcsolat szándékos és öntudatos, mondjuk mesterséges volta teszi ezeket kevésbé jellegzetesen önálló lelki étellel bírókká, hanem az, hogy épen önkéntességüknél fogva kevésbé állandók; azon lelki tényezők, melyek a tagokat összekapcsolják, különösebb és így változóbb érdekeket érintők, mint a nem önkéntesek. Ezért ez utóbbiak szorosabb, zártabb egységet mutatnak s így inkább kidomborodik egységi mivoltuk. Mert az állandóság a kapcsolatban teszi az egységet, egyéniséget.

23. Ha a fent előadottakat figyelembe vesszük, csak természetes lesz, hogy nem fogadhatunk el oly ál-kollektív felfogást, minő például a Giddings-é, a ki jóllehet »konkrét dolognak« tartja a társadalmi tudatot, azt mégis csak az egyénekben találja, s nem ismer más tudatot, mint az egyénit s végső fokban a társadalmi tudat alatt az egyesek vonatkozó lelki egyformaságát érti.¹ Ép úgy a társadalmi öntudatot sok egymással aktív érintkezésben levő egyén öntudati állapotainak hasonlóságában találja. Mindenki a másiknak az érzelmeit vizsgálja, arról bizonyos felfogást táplál, s azt a magáéval egyezőnek találja s ennek tudatában cselekszik.² Ő is lát lelki egymásrahatást, s mondja, hogy bizonyos elmei eredmények ily

of nations, although a considerable number may have taken *the same action*. De hozzátesszi: Thus defined and restricted, there remains on other essential difference between individual and social action. (Outlines of sociology. 265. 1.). Hegedűs is, szerintem, e hibába esik, mikor azt mondja, hogy „ . . . a társadalmi öntudat lényege gyanánt kell elismernünk azokat a többé-kevésbé állandó közös meggyőződéseket, fellobbanó tömeg törekvéseket s megállapodott konvencziókat, a melyeket azért, mert több egyéni öntudatnak viszonyából származtak, nem akarták lényeges gyanánt elismerni. (I. m. 63. 1.) Inkább a viszonyra, mint az egyezésre kell a súlyt fektetni.

¹ „To the group of facts, that may described as the simultaneous like-mental-activity of two or more individuals in communication with one another, or as a concert of the emotion, thought, and will of two or more communicating individuals, we give the name the social mind.” Giddings: The Elements of Sociology 1902. 120 1. Épúgy a Principes de Sociologie-ban (1897.) „C'est, en resume, l'unité mentale de nombreux individus ou d'une foule.” (127. 1.).

² Principes de Sociologie. 130. 1.

combinált összműködésből származnak, a melyek egy izolált egyéni elme által nem produkáltathatnának.¹ De végre ez nem egyéb, mint egyéni elmetermék, mely társadalmi összhatások folytán jó létre. Így minden »social mind« volna, mert nem találni társas hatás nélkül való emberi elmét. Az elválasztó vonalat a szervezkedésben nem ismeri föl. Azt csak másodlagosnak tartja.² A tudatra vonatkozó tétele nem áll, mert mint láttuk az egyéniektől eltérő, új lelki tartalom állíttatik elő az összességi szervezetben. Az öntudatra vonatkozó meg el nem fogadható, mert a mit ő annak állit, az csak egyéni öntudat, az még nem közösségi öntudat, s azoknak emezzé való összekapcsolódását magyarázni kellene, a mit nem tett meg.

(Folytatjuk.)

Jászi Viktor.

¹ Elements 121. 1.

² All social organization ... is an expression of like-mindedness in the population.